

NAMIK KEMAL'İN MEKTUPLARINDAN DÖNEMİN, TÜRÜN VE YAZARIN DİLİNE DAİR NOTLAR

Prof. Dr. Leylâ KARAHAN
Gazi Üniversitesi
[Türkiye]

Özet: Namık Kemal'in mektupları, dili ve içeriği ile Türk nesir tarihinin önemli belgeleridir. Mektupların dili yazarın, türün ve dönemin dil anlayışını ve Türkçenin 19. yüzyıldaki görünümünü yansıtır. Bu mektuplarla yapılacak karşılaştırmalar, Türkçenin en az yüz yıllık bir zaman diliminde geçirdiği değişiklikleri gözler önüne serecektir.

Anahtar Kelimeler: Namık Kemal'in dili, mektup, mektup dili, Tanzimat nesri, 19. yüzyıl Türkçesi

Notes On The Period, Literary Genre And The Writer In Namik Kemal's Letters

Abstract: The letters of Namik Kemal are valuable sources of Turkish prose history in respect to the language and content. The language of the letters reveals the literary viewpoint of the writer, genre and the period as well as the perspective of the Turkish language in the 19th century. These comparisons of the letters will demonstrate various changes undergone in Turkish within at least a century-long period.

Key Words: Namık Kemal's language, letter, letter language, Tanzimat (reorganizations era) prose, Turkish language in the 19th century

Namık Kemal'in devlet ricaline, dostlarına ve yakınlarına yazdığı çok sayıda mektup, içeriği ile olduğu kadar dili ve üslubu ile de yazarın kendisi, dönemi ve Türk nesir tarihi için çok önemli belgelerdir. Edebiyatımızda mektup türünün kalıplaşmış çerçeve ve şekillerin dışına çıkarak tabii ve samimi bir ifade vasıtası hâline gelmesinde Namık Kemal'in rolü büyüktür (Akün 1972: VII). Mektuplarının dili, ne sadece Namık Kemal'e özgü bir tercihi, ne de sadece bu türün tabiatine uygun bir tavrı yansıtır. Türk nesir tarihi, aynı dönemde, aynı türden eserler verdikleri hâlde birçok yazarın sade dilden süslü/sanatlı dile giden çizginin farklı noktalarından okuyucuya seslendiğini, bu noktaların belirlenmesinde çoğu zaman türlerin etkili olduğunu, hatta birden fazla türde eser veren bir yazarın sade dil ve süslü dil tercihinin türlere göre değişiklik gösterdiğini; muhatap, amaç vb. sebeplerin de bu tercihte rol oynadığını kaydeder. Elbette sadelik veya süslülük bir yazarın veya bir eserin dilinin tek özelliği değildir. Söz varlığı, cümlelerin boyutu, metnin kurgusu ve örgüsü, kullandığı estetik unsurlar, kısaca yazarın dili kullanmada kendine özgü tarzı ve tavrı, yani üslubu... Aynı dönemde eser verseler de mesela bir "Recazade Ekrem dili" vardır; bir "Namık Kemal dili" vardır; bir "Hamid dili" vardır. Hepsi kendi kaleminden çıkmış olsa da Namık Kemal'in bir "şiir dili"nden, bir "roman dili"nden veya bir "mektup dili"nden bahsetmek hiç de yanlış değildir.

Tanzimat'tan sonra mektup türünün gelişmesinde sürgün hadiselerinin rolüne işaret eden Tansel, bu alanda en çok yazarların başında Namık Kemal'in geldiğini ifade eder (Tansel 1967: XIV). Genç yaşta Avrupa'ya kaçan, döndükten sonra da

zorunlu görevlerle İstanbul'dan uzaklaştırılan, böylece ömrünün en az on sekiz yılını gurbette geçiren Namık Kemal, gerek İstanbul'da iken gerekse Avrupa, Magosa, Midilli, Rodos ve Sakız'da bulunduğu yıllarda resmî makamlara, edebiyatçı dostlarına, arkadaşlarına, aile bireyelerine mektuplar yazmıştır. 1867 yılında babasına Avrupa'dan yazdığı bir mektupta haftada en az yüz mektup yazdığını söylemesi; Ebuzziya Tevfik'in, sadece kendisine gönderilen mektupların 1500'ü bulunduğunu ileri sürmesi Namık Kemal'in ne kadar çok mektup yazdığının birer delilidir (Akün 1972: VII). Oğlu Ali Ekrem Bolayır'ın ifadesiyle *Kemal için de kendi mektupları pek kıymetli idi. En ziyade seve seve yazdığı şeylerin mektupları olduğunu daima söylerdi. Hususi mektupların envai âdeta tahdid ve kasredilemeyecek kadar kesirdir. Zira merhum yalnız kendisinin değil, dostlarının, arkadaşlarının, çocuklarının şakirdlerinin, hatta hizmetçisinin mektuplarını yazmaktan bir lezzet, bir haz duyardı (Akün 1972: VII)*. Mektupların çoğu kaybolmuştur. Türk Tarih Kurumunca satın alınabilen mektupları Fevziye Abdullah Tansel (I. Cilt, 1967; II. Cilt, 1969; III. Cilt, 1973; IV. Cilt, 1986) ve Ömer Faruk Akün (1972) tarafından yayımlanmıştır.

Akün, mektupların bir yazarın ruh hâlini, bir olay karşısındaki tepkisini, düşüncelerini, yaşanıldığı anda ifade edilmiş olmaları bakımından daha sadakatle aksettirdikleri görüşündedir (1972: I). Andre Maurois'e göre mektup yazarlar ya mektubu düşüncelerini doğrudan anlatmak için kullanırlar, ya anlatacak az şeyleri bulunduğu için basit olayları hayalleri ile zenginleştirip mucizevi olaylar hâlinde sunarlar ya da benliklerini bütün sıcaklık ve canlılığı ile ortaya atarlar. Tansel, Namık Kemal için bunların hepsini söylemenin mümkün olduğunu, ama onun mektuplarının, daha çok kendi benliğini olduğu gibi önümüze seren "günün birinde basılacağı akla gelmeksizin muhatabı ile konuşur gibi yazılan samimi mektuplar" olduğunu ifade eder (Tansel 1967: XLVIII). 17. yüzyıl başlarında Osmanlı'da mektup yazımı ile ilgili makalesinde Woodhead, münşeât mecmualarının kazanılmış bir servet olarak dostluğun, bir sanat olarak edebiyat kavramının ve resmî makam sahibi ulema ve ümera arasındaki ilişkilerin doğasına dair bir şeylerin anlamına işaret ettiğini, bunların hem dostluk ilişkilerini hem de meslekî ve kültürel himaye ilişkilerini anlamak amacıyla yapılacak çalışmalar için birer kaynak olduğunu belirtmektedir (2010: 234-235). Namık Kemal'in de kişiliği ile ilgili tespitlerde herhâlde başvurulacak en iyi kaynak, onun mektuplarıdır.

Namık Kemal'in mektupları, bir dönemin sosyal ve siyasi olaylarına; şiir, roman, nesir, dil, imla, alfabe vb. konulardaki edebî tartışmalarına ışık tuttuğu gibi, sevinç ve mutluluklarıyla, öfke ve kırgınlıklarıyla, çaresizlikleriyle, üzüntüleriyle, heyecanlarıyla okuyucuya bambaşka bir Namık Kemal de tanıtmış olur. Mektuplarda edebiyatçı bir Namık Kemal vardır, vatansever bir Namık Kemal vardır, muhalif bir Namık Kemal vardır, evlat, baba, dost Namık Kemal vardır.

Namık Kemal'in mektuplarında kullandığı dil, muhatabıyla olan resmiyet, yakınlık ve dostluğun derecesine, mektuplarda sözü edilen konuların - sosyal, siyasi, edebî, kişisel, ailevi vb.- niteliğine, olaylar karşısında duyduğu öfke, sevinç, nefret, üzüntü, sevgi gibi duyguların şiddetine göre değişir. Onun bir devlet adamına yazdığı tebrik, teşekkür, şikâyet, rica vb. amaçlı mektuplar ile arkadaşlarına şiir, nesir, dil, yazı vb. edebî konularla, yeni çıkan kitaplarla, siyasi ve sosyal olaylarla ilgili düşüncelerini anlattığı mektupların dili aynı değildir. Hele damadına ve kızına yazdığı mektupların dili, diğerlerine hiç benzemez. Dolayısıyla dili üzerinde yapılacak değerlendirmelerde de bu husus önemlidir.

Namik Kemal, resmî mektuplarını başta Sultan II. Abdülhamit olmak üzere, çeşitli makam sahiplerine yazmıştır. Bunların bir kısmı, münşeat mecmualarındaki eski mektup örneklerine benzeyen, kalıp bir düzenle, Arapça, Farsça kelime ve tamlamalarla yüklü kalıp bir anlatım tarzıyla yazılmış, edebî sanatların ve secilerin bolca kullanıldığı, kişisel üslubu tam olarak yansıtmayan mektuplardır. Mektupların özellikle hitap ve bitiş cümlelerinde bu benzerlik daha belirgindir.¹

Mektubu -edebî olsun veya olmasın- diğer yazılı anlatım türlerinden ayıran en önemli fark, hitap sözleri ile başlayıp selam, dua, temenni ihtiva eden sözlerle sona ermesidir. Namık Kemal'in resmî mektuplarındaki bu bölümler, kalıplaşmış saygı sözleridir. Sultan II. Abdülhamit'e görev yerinin değiştirilmesi için Midilli'den yazdığı bir mektubun hitap cümlesindeki şu övgü sözlerine, makama yazılan pek çok eski mektupta rastlamak mümkündür:²

Mektubuna *Şevketlu, kudretlu, merhametlu, azametlu veliyyü'n-ni'met-i bî-minnetimiz, veliyyü'n-ni'met-i âlemyân, pâdişâh-ı cihan ve şehen-şâh-ı 'amîmü'l-ihsân Efendimiz Hazretleri'nin âsîtan-ı âsuman-üvân-ı zillu'llâhîerine ma'rûz-ı zerre-i bî-mikdarlarıdır.* cümlesiyle başlayan Namık Kemal, maruzatını beyan ettikten sonra mektubunu *Mertebe-i liyâkat-i kemterânemi ta'yin ise, şân-ı me'âlî-şân-ı husrevânelerine âtittir (C. III, 133, 136)* sözleriyle bitirir. Devlet ricalinden, mesela Nazif Paşa'ya *Ma'rûz-ı bende-i minnet-dârlarıdır ki (C. I, 347)*; Avni Efendi'ye, *İzzetlü Efendim (C. I, 302)*; Veys Paşa'ya *Saadetlü Pederimiz Efendimiz Hazretleri (C. II, 55)*; Süleyman Hüsnü Paşa'ya *Seyyîdü'l-Ahrâr Efendimiz Hazretleri (C. II, 400)*; Erzurumlu Said Paşa'ya *Huzûr-ı Sâmi Cenâb-ı Sadâret Penâhi'ye (C. III, 178)*; *Ma'rûz-ı Çâker-i Hâk-berâberleridir (C. III, 453)* şeklindeki hitaplarla başlayan resmî mektuplar, genellikle *Bâkî ferman efendimizindir (C. I, 260)*, *Bâkî herhâlde emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir (C. I, 260)*, *Ammâ yine her hâlde re'y ü ferman Efendimiz'indir (C. I, 413)*, *Cevâbınıza muntazırım (C. I, 131)* gibi kalıp sözlerle sona erer.

Namik Kemal'in arkadaşları ve edebiyatçı dostlarına yazdığı mektuplarda ise hitaplar ve bitiş cümleleri, muhatabı ile yakınlığın derecesine göre bazen samimi, bazen de saygılı bir ifade taşır. Sami Paşazade Halim Bey'e *İzzetli Kardeşim, Beyim, Efendim (C. III, 3)*, *Birâder-i Muhteremim Efendim (C. II, 474)*; Süleyman Hüsnü Paşa'ya *Gerçekten Devletlü Paşam, Kardeşim Efendim (C. II, 351)*, *Devletlü Kardeşim Paşam Efendim Hazretleri (C. II, 342)*; Şirvanizade Hakkı Bey'e *Beyefendi Hazretleri (C. I, 237)* der; mektuplarını *Bâkî ferman efendimizindir (C. I, 260)*, *Cevâbınıza muntazırım (C. I, 131)* gibi sözlerle bitirir. Namık Kemal, edebiyatçı dostları Abdülhak Hamit ve Recaizade Ekrem'e *Kardeşim (C. I, 426)*, *Kardeşim Hamid'im Efendim (C. I, 404)*, *Kardeşim Hamid'im (C. I, 375)*, *Birâder-i Ekrem'im Efendim (C. I, 284)*, *Kardeşim Ekrem'im Efendim (C. I, 295)* şeklinde samimi sözlerle hitap eder. Diğer arkadaşlarına yazdığı mektuplarda da aynı samimiyet vardır. Zeynü'l-Abidin Reşid'e bazen *Kardeşim Efendim (C. I, 323)*, *Kardeşçiğim (C. I, 272)*, bazen de *Beğimiz (C. I, 282)*; Kapdan Hüsnü Efendi'ye

¹ Eski mektupların özellikleri için bkz. İ. Çetin Derdiyok, Eski Edebiyatımızdan Günümüze Mektuplarda Biçim, Türk Kültürü, S. 415, Kasım 1997, s. 665-671.

² Bu yazıda Namık Kemal'in mektuplarından alınan bütün örneklerin kaynağı, Fevziye Abdullah Tansel'in "Namık Kemal'in Hususi Mektupları" adlı kitabıdır. Alıntılarım yanına sadece Tansel'in eserinin cilt ve sayfa numarası verilmiş; her örnekte yazar ve tarih belirtilmeye gerek görülmemiştir.

Birâder (C. II, 279); Mustafa Reşid Bey'e *Evlâd* (C. II, 277); Bereketzâde İsmail Hakkı Bey'e, *Küçük Ağabey* (C. II, 471); Faik Reşad Bey'e *Beğim* (C. I, 262) diyerek başlanan mektuplar *Bâkî bekâ-yı âfiyet* (C. I, 230) ve genellikle *Bâkî gözlerinden öperim* (C. I, 233), *Bâkî selâmet ve uhuvvet* (C. I, 249); *Bâkî duâ* (C. I, 335), *Bâkî uhuvvet iki gözüm kardeşim* (C. I, 395) sözleriyle tamamlanır.

Namık Kemal'in ailesine yazdığı mektuplarında hitap ve bitiş cümleleri bunlardan çok farklıdır. Babası Mustafa Asım Bey'e bir mektubundaki *Velîni 'metim, Sebeb-i Hayâtımın Sebeb-i Hayatı Olan Efendim* (C. IV, 125) hitabı; *Elbette bendenizi duâdan unutmazsınız velîni 'metim, sebeb-i hayâtım efendim* (C. IV, 126) bitiş sözleri, sevgi ve minnet ifadelerdir. Namık Kemal, kızı Feride Hanım'a mektuplarında *Hanım Kızım* (C. I, 469), *Hanım Kızcağızım* (C. II, 77), *Hanımefendi Kızımız* (C. IV, 435), *Efendim Kızım* (C. II, 160), *Ferideciğime* (C. III, 354), *İki Gözüm Ferideciğim* (C. I, 365), *İrâde-i Şâhâne ile Nikâh Olunacak Hanımefendi Hazretleri* (C. III, 159), *Efendim Pideciğim, Aferin Çiçik Halacığım, Aferin* (C. III, 221), *Annası* (C. III, 440), *Ruh-ı Evvelim Feridem* (C. III, 229), *Benim İki Gözüm Kızcağızım* (C. I, 473) gibi sevgi, şefkat sözleriyle seslenir ve mektuplarını *Bâkî gözlerini öperim hanım kızım* (C. I, 476), *Bâkî dua iki gözüm Ferideciğim* (653/III-398), *Bâkî sağ ol, var ol hanım kızım* (C. II, 189), *Bâkî daima âfiyette ol kızım* (C. II, 186), *Bâkî seni Cenâb-ı Hakk'ın hıfzına emânet ederim kızım* (C. II, 160), *Gözlerini, yanaklarını öperim, efendim kızım* (C. III, 408), *İki gözüm, canım çiğirim Ferideciğim* (C. III, 355), *Belki saçlarını, kaşlarını, gözlerini, yanaklarını, dudaklarını öperim* (C. I, 475), *Bâkî gözlerini, burnunu, ağzını (Hepsi pistir a) öperim vesselâm* (C. III, 234) gibi sevgisini yansıtan sözlerle sona erdirir. Namık Kemal, damadı Menemenli Rif'at Bey'e de samimi ve teklifsiz bir üslupla *Rif'atcık* (C. II, 483), *Rif'atciğim* (C. II, 483), *A îmânı yok* (C. II, 302), *Seni îmânı yok seni* (C. IV, 456), *A Baba* (C. IV, 148) şeklinde hitap etmekte ve mektuplarını *Bâkî selâm ve selâmet* (C. II, 124), *Bilenlerin cümlesine selâm kardeşim* (C. II, 130) gibi sözlerle bitirmektedir.

Namık Kemal'in mektuplarındaki söz varlığının niteliği de mektubun gönderildiği makama, kişiye ve konuya göre değişmektedir. O, resmî mektuplarının bazılarını veya bazı kısımlarını bu türün geleneğine bağlı olarak biraz da hüner gösterme kaygısıyla çok fazla Arapça, Farsça kelime ve tamlamayla yazar. Külfetli söyleyiş, genellikle mektubun hitap ve bitiş bölümlerinde yoğunlaşır; maruzat bölümlerinde nispeten azalır. Kara 2001'de onun resmî mektuplarından biri esas alınarak yapılan istatistiğe göre Namık Kemal % 64 oranında Arapça, %4 oranında Farsça, %4 oranında Batılı kelime ve % 28 oranında Türkçe kelime kullanmıştır (Kara 2001: 62). Bu oranların bazı resmî mektuplarda Türkçe aleyhine değiştiği görülmektedir. Mesela Namık Kemal'in Midilli'den Sultan Abdülhamit'e yazdığı 21. 5. 1880 tarihli mektupta sadece % 25 oranında çoğu yardımcı fiil, edat ve zamir olan Türkçe kelime vardır (C. III, 11).

Mâbeyn-i Hûmâyûn-i Pâdişâhî Ser-Kitâbet-i Alîsi'ne yazdığı mektubun bir cümlesi şöyledir: *Had ve istihkâk-ı kemterânemin bin kat fevkinde olarak hazîne-i ihsân-ı bî-îmtinân-i cenâb-ı mülûkâneden nâil olduğum ma'îşet, idâre-i hakîrâneme bâlîgen mâ-belag kâfi ise de hasbe'l-kader İstanbul'da mevkuf bulunduğum müddetçe terâküm iden maâş-ı kemterânemin hakk-ı kemterânemde ma'sûmiyyetten başka bir şey tebeyyün etmediği cihetle i'tâsı nizâmât-ı 'âdile-i cenâb-ı hilâfet-penâhî muktezâsından bulduktan başka...* (C. II, 408). Cümle böylece sürüp gitmektedir.

Arkadaşlarına, edebiyatçı dostlarına yazdığı mektuplar ise daha sadedir. Namık Kemal, dil ve edebiyat konularını tartıştığı mektuplarında yer yer sadelikten uzaklaşsa da genel olarak anlaşılır bir dil kullanmıştır. Kara 2001'de bu tür mektuplardan birinde yapılan istatistik sonucuna göre kelimelerin % 69'u Türkçe, % 24'ü Arapça, % 4'ü Farsça ve % 4'ü Batı dillerindedir (Kara 2001: 62). Bu oranlar mektuptan mektuba değişir. Abdülhak Hamid'e yazdığı bir mektupta *sühûlet* (C. I, 426) kelimesini kullanan Namık Kemal'in, kızına yazdığı mektupta aynı kelimenin Türkçesi olan *kolaylık* (C. III, 412)'ı tercih etmesi muhatabın mektupların dilini nasıl yönlendirdiğinin bir başka delilidir. Hamid'e yazdığı bir mektupta geçen *Zâten senin on iki mısra ihtiyâr edişin on üç aded-i menhûsundan kaçınmak ve Nağme'lerini on sekize hasredişin nezr-i Mevlânâ'ya mutâbık olmak mütâleasına mebnî değildi ya. Edebiyâtın ashâbına cumhûr-ı edeb demişler. Hayâl o cumhûr içinde hurr-i mutlaktır...*(C. II, 392) sözleri, yabancı kelime bakımından dönemin yazı dili anlayışından farklı değildir. Böyle cümlelere, Namık Kemal'in bir konu hakkındaki düşüncelerini, yorum ve eleştirilerini anlatırken rastlanmaktadır. Rezaizade Mahmud Ekrem'e yazdığı bir mektuptaki şu ifadeler ise, sadeliğin duygulardaki samimiyeti dışı vurmada gücünü gösteren güzel bir örnektir: *Şimdi bu mektubumu yazdığım gece, Atala'nı okudum. Bir ağlamak istediğim gece idi; ben de istediğim kadar ağladım. Kardeşinin hâlini bilirsin. Beni dünyâda hiçbir keder ağlatamaz; bi'l'akis güldürür; hattâ ciğerime bir ok saplasalar yine gülerim. Gülemediğim hâlde hiç olmaz ise yaralı arslan gibi sırtırım; yalnız mahabbet ağlatabiliyor. Ben de yalnız mahabbet yolunda ağlamak istiyorum* (C. I, 284-285).

Namık Kemal, ailesinden en fazla babası Mustafa Asım Efendi'ye, kızı Feride Hanım'a ve damadı Menemenli Rif'at Bey'e yazmıştır. Bu mektupların dili, çoğu yerde günlük konuşma dilini, hatta yer yer hasbihal üslubunu yansıtan bir anlatım tarzına dönüşür. Mektuplarında *a*, *aman*, *ha* ünlemlerini çok sık kullanması biraz da bu üslubuyla ilgilidir: *Niçin okumuşum? Onu söyleseniz a* (C. II, 38), *Dikkat etsen a* (C. II, 158), *Söyledi değil a, söylemiş* (C. II, 148), *Şimdi sen bana baksan a...* (C. IV, 422), *Rüyalarımı bilirsin a, seni birinde iyi, birinde keyifsiz gördüm* (C. I, 472), *Aman, neme lâzım* (C. I, 198), *Aman beybabacığım, bu defa gönderdikleriniz nasıl kalem?*(C. III, 378), *Amma tuhaf şeyler söylersin hâ...* (C. IV, 216).

Onun Midilli'den kızına yazdığı bir mektupta kullandığı ifadeler, bugünün konuşma dilinden farksızdır: *Resimler için ihmâl etmiyorum kızım. Fotoğrafçı burada yok; gelmesini bekliyorum. Ru'yâ için ben de kavgaya başlayacağım; zâti sen, benim ru'yâma girmekten kesildin. Nâşid Bey'e ayrıca mektubum var; kekliğini de gönderdim. Ona yem olarak bir parça buğday vermeli... Beybabamız benden âlâ bilir ya... Ben de tutmuşum nâfile gevezelik ediyorum* (C. II, 281). Damadı Menemenli Rif'at Bey'e yazdığı bir mektupta Namık Kemal sanki muhatabıyla konuşuyor gibidir: *Elimde cevapsız kalmış üç mektubun var. Dinle! Kitap mes'alesi fenâ değil... Sen, Allâh'ı seversen bizim Sûriye havâdisini nerden işitmiştin?... Hem bana baksan a...* (C. III, 299-300).

Namık Kemal'in söz varlığı, duygularının -öfkесinin, kızgınlığının, sevgisinin-siddetini de yansıtır. Ahlâksızlıklarıyla ilgili halk arasında söylentiler dolaşan Diyarbakırlı Mehmed Na'im Efendi'ye İstanbul'dan gönderdiği mektupta *çömlек-tinet, dünbelek şöhet, hammâl-i fitne-ber-düş, dellâl-i musîbet-furûş, Ebû cehl-i ekmel, Felâtûn-ı echel, şeddesiz cehl-i mürekkeb, şeddeli merkeb, hayvân-ı nâhik, behey habîs* (C. I, 5-6); bir meseleden dolayı kızdığı Manastırlı Rif'at Bey'e

Midilli'den gönderdiği mektupta *Ulan musîbet... (C.II, 39)* diye seslenir. Ahmet Mithat Efendi'ye kendi aleyhinde yazdığı bir fikradan dolayı kızan Namık Kemal, damadı Menemenli Rif'at Bey'e yazdığı mektupta ondan *katur puşt* diye söz etmekte, aynı mektupta Ahmet Mithat tarafından dövülen Lasdik Sait için *Sa'id'in Allâh belâsını versin. Kâşki biri daha çıksa da kafasını kırsa... (C. II, 231)* demektedir. Kızına yazdığı mektupların dilinde ise çocuklarına olan sevgisini, şefkatini hissetmemek mümkün değildir. Öyle ki bu duygular onu yer yer çocuk diliyle konuşmaya bile yöneltmiştir: *Ekrem yaramazlık ediyormuş, Çapkın elime geçse de, ellerini ısırсам (C. I, 468), Seni de tutuyom da tutuklıyom, öpüyom da öpüyom... Dalkavuklukar yaptı, ditti (gitti). Dine (gine) deliyo (geliyor)(C.II, 478). Kızı ve oğluna yazdığı bir mektupta torunundan söz ederken de aynı dili kullanır: ...Muvaffaklığımın tımızı-tımızı (kırmızı kırmızı) nanaklarını (yanaklarını) öperim (C. IV, 221).*

Namık Kemal'in mektuplarının söz varlığı son derece renklidir. Yazdığı şiir, roman ve tiyatrolarda nadiren geçen, hatta belki de hiç geçmeyen günlük konuşma dilinden ve halk dilinden birçok unsuru, kelimeyi, deymi, atasözünü, kalıp sözü, argo ifadeyi kullanma imkânını ona bu mektuplar vermiştir.³

Feride Hanım'a mektubundaki *Ah hanım kızım, ah, pek ağlanç, pek yaşlı, pek tuzludur ammâ... (C. III, 225)* sözünde geçen ve *çok ağlayan* anlamında kullandığı anlaşılabilir *ağlanç* kelimesi; *Ey pis kalem, sen de kırılırsın, pörsüklenirsin, bilmem ne haltedersin (C. IV, 235)* sözündeki *pörsüklenmek* fiili, bugünkü Türkçe Sözlük'te ve Kamus-ı Türki'de yoktur. Namık Kemal, bir başka mektubunda *Hava yazladı; keyifsizlik de geçti (C. I, 249)* derken, *yazlamak* kelimesini *yazın gelmesi, havaların ısınması* anlamında kullanır. Aynı kelime Türkçe Sözlük'te ve Kamus-ı Türki'de *yazı bir yerde geçirmek; bahar gelmek* şeklinde farklı bir anlamla yer alır. *Ara sıra tutarağıma rast gelir ise cesâret de gösterir idi (C. II, 282)* cümlesindeki *tutarak* kelimesi için Türkçe Sözlük'te *sara* karşılığı verilmekte ve halk ağzından olduğu belirtilmektedir. Aynı kelime Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü'nde ise *sara* ve *direnme, inat* anlamlarıyla yer alır. *Başımda da biraz sangılık var (C. II, 124)* sözündeki *sersemlik, şaşkınlık* anlamlı *sangılık*, Türkçe Sözlük'te yer almasına rağmen işlek bir kelime değildir. İtalyanca *mandarino* kelimesi Namık Kemal'in dilinde *mandarina*'dır (C. IV, 124); kelime henüz *mandalina* olmamıştır. *Nasıl bildiğimizden şaşmamak mesleğinde mihlanır dururuz bilmem (C.II, 240)* cümlesindeki *mihlanmak* fiili Türkçe Sözlük'te vardır; Kamus-ı Türki'de yoktur. *Beybabam anneme yeşilleniyo diyebilirsin (C. III, 34), Şimdi, martavala kulak asacak kadar çocuk değiliz (C. I, 210)* cümlelerindeki *yeşillenmek, martaval* kelimeleri de Kamus-ı Türki'de vardır; Türkçe Sözlük'te ise argo kaydıyla verilmiştir. *Hay musîbet teres (C. I, 252), Hırsızlık etmeyen bir herif, hırsız pezevenkliğini kabul eder zannetmişler (C. III, 266)* ifadelerindeki *teres, pezevenk* kelimeleri Türkçe Sözlük'te *kaba* söz olarak belirtilmiştir. Mektuplardaki *hele bak şu hasbaya... (C. III, 463), onu ziftlendik (C. III, 6), seni çifit seni (C. I, 474), biraz da Ekrem'e dırlanacağım (C. III, 257), ... bilmem hangi nushasına bir çarşanba karısı resmi dercetmişti (C.IV, 657), ... bilmem ne haltetmiş (C. IV, 170)* sözlerinde geçen *hasba, ziftlenmek, çifit, dırlanmak, çarşanba karısı, haltetmek* kelimeleri,

³ Nükhet Tör'ün "Namık Kemal'in Mektuplarında Halk Dili ve Halk Kültürü Unsurları" (Namık Kemal Sempozyumu Bildirileri, Gazimağusa, 27-28 Nisan 1998, Doğu Akdeniz Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi Yayınları: 1, Gazimağusa 1998, s. 159-170) başlıklı yazısında bu unsurların bazılarını değinilmiştir.

Namik Kemal'in söz varlığının *kaba* diye nitelendirilebilecek ilgi çekici örnekleridir.

Namik Kemal mektuplarında bolca deyim kullanır. Bunların bir kısmı, bugün de kullanılmaktadır: *Hazır bu günlerde bir yaşına daha giriyorum* (C. II, 267), *Sözlerinin köküne kıran mı girdi* (C. I, 287), *İşin b...unu çıkardılar* (C. I, 192), *Herifler har vurdular, harman savurdular* (C. I, 390), *Çünkü beyimizin de ensesinde boza pişirmek iktizâ ediyor* (C. I, 355), *Herhâlde geç olsun da güç olmasın demekten başka çâre yok* (C. I, 256), *Bizim mâhut Nâim, Çıldır'a cehennem olup gittikten biraz sonra...* (C. I, 13), *Büyümüştün, boyumuzu ölçüştük. Âdeta başımla berâber geldin, sen zâten başımla berâbersin ya* (C. I, 473), *Neme lâzım, zift ye!* (C. I, 476), *Akla yelken edersem, kış gelmeden çağırırım hâ, sonra karışmam* (C. IV, 273), *Fakat altı kaval üstü şeşhâne tavsîfine mazhar olmaktan kurtulamıyor* (C. II, 415), *Baktık ki yine ipe un serip duracaklar...* (C. IV, 199). Bu ifadeler, bir yaşına daha girmek, kıran girmek, işin b...unu çıkarmak, har vurup harman savurmak, ensede boza pişirmek, geç olsun da güç olmasın, cehennem olup gitmek, başımla berâber olmak, zift yemek, akla yelken etmek, altı kaval üstü şeşhâne, ipe un sermek gibi deyimlerin eskiliği ve yaşı hakkında bize fikir verebilmektedir.

Namik Kemal, mektuplarında kaynaklarda yer almayan veya farklı yapılarla yer alan deyimler de kullanır. Mesela *Gâyet güzel, hâtıra tuz konmasın ammâ kendi kadar güzel bir hava ile gitti*. (C. III, 363) sözlerinde geçen *hâtıra tuz konmak* deyimini TDK'nın Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü'nde yoktur. Bazı deyimler ise bugüne göre farklılık gösterir: *Bir adam ateşe saldırılıp da arkasından ben onu tanımam denilmez* (C. I, 210), *Âkıbet, sâye-i himmetimizde prens kaldı ve işler yolunu aldı* (C. I-110), *...ve cân burunlarına gelmiştir* (C. I, 210), *... hepinize, topunuza kantarlıyı atmak lâzım geliyor* (C. I, 271) sözlerinde geçen *ateşe saldırılmak, yolunu almak, cân burunlarına gelmek, kantarlıyı atmak* deyimleri, TDK'nın Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü'nde *ateşe atmak, yoluna girmek, canı burnuna (burnundan) gelmek, kantarlıyı savurmak* şeklinde geçmektedir.

Namik Kemal'in söz varlığı içinde atasözleri de önemlidir. Şu cümlelerde *İtle çuvala girilmez, Allah kardeşi kardeş yaratmış, kesesini ayrı yaratmış, acı patlıcanı kırağı çalmaz* gibi bugün de yaşayan atasözleri kullanılmıştır:

Hiç it ile çuvala mı girilir... (C. II, 231), *Allâh, kardeşi kardeş, kesesini ayrı yaratmış meseli meşhûr ise de bizim için kâbil-i tatbîk değildir* (C. III, 10), *Acı badıncanı kırağı urmaz* (C. IV, 436).

Namik Kemal'in mektupları, yazarın ve mektup türünün dili yanında Türkçenin 19. yüzyıldaki görünümünü de yansıtan, özellikle dönemin söz dizimi özellikleri hakkında önemli bilgiler veren birer malzeme değeri taşır⁴.

Mektuplarda geçen bazı zarflar ve sıfatlar, bugünkü Türkçeden farklı bir yapı ve kullanım özelliğine sahiptir: *Ben mektuplarınızı vaktiyle (vaktinde) alıyorum* (C. I, 468), *Hele tavsiyeye bir hayliden hayli i'tinâ etmiştim* (C. II, 48), *Bir derecede canım sıkıldı ki ta'rif edemem* (C. II, 190), *... büyük teşekkürler ederim* (C. I, 195), *İçlerine karışan Firenkler o güzel yerlerin güzellerinden güzelini ele geçirmişler* (C. II, 29).

⁴ Funda Kara'nın "Namik Kemal'in Mektuplarında Sözdizimi" (Atatürk Üniversitesi 2001) başlıklı doktora tezinde mektupların söz dizimi özellikleri çeşitli istatistikler verilerek incelenmiştir.

Dahi bağlama edatı da mektuplarda bugüne göre çok fazla kullanılmaktadır: İnşâ'llâh şimdîye kadar ikisinin dahi cevapları alınmıştır (C. I, 197).

19. yüzyıl Türkçesinin ek düzeni bugünkünden farklı değildir. Dikkati çeken yapılardan biri, bugün artık işleklığı kaybolmuş olan *-mAkllk* ekidir. Ek, 19. yüzyılda ve tabii Namık Kemal'in mektuplarında işlek olarak kullanılmaktadır: *Meb'us ta'yin olunmaklığıma bu sûretle mâni olmak istediler (C. II, 10), İnşâ'llâh me'mülün o belâdan kurtulmaklığıdır (C. II, 365), Âilelerimizin birlikte bulunmaklığıma hiçbir mâni olmadığını söylemiş (C. I, 257), Senin İstanbul'a gitmeklikle, hattâ buraya gelmeklikle, benim tarafımdan katiiyen cevaz yoktur (C. III, 355). -rAk karşılaştırma eki de ufarak dikiş iğnesi boyunda (C. IV, 656) örneğinde geçer; ek bugün artık ölçünlü dilde kullanımdan düşmüştür.*

-(I)r, -Ar sıfat-fiil eklerinin bugüne göre çok işlek olarak kullanılıyor olması da dönemin bir başka özelliğidir: Bununla berâber Fâtih asrı da şiir için bizlerce terakki-i edebiyat gösterir bir zaman değildir (C. II, 436), Bilirsin ya Rif'at böyle yerlerde dalkavukluk eder takımdan değildir (C. II, 98), Ben de ömrümde benim Türkçe yazdığım kadar sür'atlı yazı yazar bir Firenk görmedim (C. II, 191), Zannederim ki mekteb takımını kendi içlerinde bile benim kadar iltizâm eder kimse yoktur (C. II, 212).

Mektuplarda birden fazla örnekte *şâyet* kelimesi *-sA* ekli bir fiil olmadan kullanılmıştır: *Şâyet bir daha teahhur ettirirler de nice sudâ'ı mücip olur (C. I, 208), Bu îzâhatı şâyet kitabın adını yanlış bellemişimdir diye veriyorum (C. I, 135); Kimseye söylemeyiniz; şâyet pederin kulağına gider; ben hâlâ hastayım (C. I, 404).*

Türkçenin söz dizimi, söz varlığının aksine tarih boyunca pek az değişmiştir. 19. yüzyılda yazılmış mensur eserlerin dili ile bugünkü nesir dilini bu bakımdan karşılaştırmak, söz diziminin değişmeye ne kadar dirençli olduğunu gösterecektir. Buna rağmen aradan geçen yüz yıllık süreçte görülen değişimleri, dilin tabiatının gerektirdiği olağan kimildanmalar olarak görmek mümkündür. Mektuplarda tespit ettiğimiz bugünkü kullanımdan farklı yapılar, Namık Kemal'in kişisel tasarrufu değil, başka eser ve yazarlarda da görülebilecek bir dönem özelliğidir (Bkz. Karahan 2009). Söz dizimindeki değişimler daha çok kelime gruplarında görülür.

Birleşik fiillerin yapısında görev alan yardımcı fiillerden *eylemek, olunmak* ve *buyurmak* fiillerinin bugünkü Türkçeden farklı olarak çok kullanıldığı dikkati çekmektedir. Aslında dönemin başka eserlerinde de durum aynıdır. Bugün *eylemek* yardımcı fiili işleklığını tamamen kaybetmiştir; *olunmak* yardımcı fiili yerine ise bugün daha çok *edilmek* fiili tercih edilmektedir. *Buyurmak* fiili ise dünden bugüne hep nezaket ve saygı ifadelerinde kullanılmış; ancak zaman içinde işleklığı azalmıştır:

Sakin mektûbumu okuyup da benim için telâş eyleme (C.I, 233), Şevket'in hayâlâtına taklîd eyledim (C. I, 25), Dîvân-ı alîleri için mutasavver olan mukaddimeyi tertîb eyledim (C. I, 24), Burada cumhur cemâat hakkında bir şefâat-nâme tertîb olunuyor (C. I, 303), Hayır yemîn olunabilir ki...(C. III, 185), ... bu hafta muhâberemizi şu iki satıra hasretmek mecbûriyetinde bulundum (C. II, 89), Onlar da ziyâret-i îade buyurdular (C. II, 430), Şimdîye kadar irsâl buyurulan mektûbların cümlesi geldi; merak buyurmayın (C. I, 113).

Mektuplarda, bugünkü Türkiye Türkçesine göre değişik yapılarda kullanılan bazı birleşik fiiller, Namık Kemal'in tasarrufu değil döneminin bir özelliğidir:

Tahammül gelmiyor (tahammül edilmiyor) (C.I, 123), Fakat Nef'i Efendi'ye yazdırıyorsun da sonra sen beyaz ediyorsun (temize çekiyorsun) (C. II, 235), Feride'nin dış meselesi pek ziyade merâkama dokundu (merakımı celbetti) (C.II, 192), Hikmet benim ile resim aldırıldığı (resim çektiirdiği) için başı göklere mi erdi? (C. II, 306), Her posta günü başıma bir hâdise çıkıyor (hadise geliyor) (C. III, 15), Bundan on gün evvel bir sıtmaya uğradım (yakalandım) (C. I, 394), ...meşgûliyet-i kesîresi pek zevkime gitmiyor (hoşuma gitmiyor) (C. I, 197).

Birinci unsuru sayı ismi olan sıfat tamlamalarında isim unsurunun bugünkünden farklı olarak çokluk ekli kullanılmasına mektuplarda pek çok örnek vardır: *Birkaç günler görüştük (C. I, 266), Kal'enin içi birçok mezarlar ile dolmuş (C. I, 238), Vâkı'a pek çok tiyatrolarda emsâli görülmüştür (C. II, 190).* Dönemin bir gramerini yazan Tahir Ken'an, "Bir ismin evveline her edât-ı ta'mimi veya iki, dört, on gibi bir aded-i aslî gelirse kelime mecmu ifade edeceğinden artık ler ilavesine lüzum kalmaz." (Karahan-Gürsoy 2003: 205), Hüseyin Cahit de "Sıfat-ı adediyyenin tâyin ettiği isimlere edât-ı cem lâhik olmaz. Beş kitaplar demek yanlışır, beş kitap denecektir." (Karahan-Ergönerç 2000: 90) sözleriyle bu yapıları eleştirmiştir.

Ve bağlama edatının birden fazla isim unsurunu bağladığı yapılar da bugünkü Türkçeden farklıdır: Sıhhat ve âfiyet ve inzivâ ve sükûnet husûsılarınca buradan nihâyet derecelerde müteşekkirim (C. II, 55), ...bizim biçâre Refik Bey'den dahi koleraya tutulduğu haberi gelmekle, o gün iyâdeti ile meşgûl olarak, ertesi gün dahi vefât ettiğinden ve kendisine olan muhabbetimin derecesi ma'lûm-ı âlileri olduğundan... (C. I, 25), ... birkaç lokma yemek ve taâm üzerine bir fincan çay içmek ve fanilasız gezmek ve kasıklardan mi'denin üstüne kadar gelmek üzere bir fanila kuşak bağlamak... (C. I, 26). Tahir Ken'an, bu kullanımın "tezyin-i elfaz"a hizmet ettiğini ve virgül işaretinin kullanımı artıkça "ve"lerin azaldığını belirtir (Karahan-Gürsoy 2003: 169).

Namik Kemal, gereklilik ifadesi için *-mAll* ekinden çok *lâzım gel-*, *iktizâ et-* birleşik fiilleriyle *-sa gerek* kalıplarını tercih etmiştir: *Hiç ortaya atılmamak lâzım gelir (C. II, 107), İnsanı mektupsuz bırakmak lâzım gelmez (C. I, 300), ...icrâ me'mûrlarına kat'ân mürâcaat etmek iktizâ eder (C. II, 338), .. veyâ kendine mu'în peydâ etmek için olsa gerektir (C. II, 159).* Olumsuzluk ifadesi için ise daha çok *yok* kelimesini *-fiil* cümlelerinde bile- kullanmıştır: *Bu oğlana ömrümde bir kerre selâm verdiğim yok idi (C. II, 10), Meşreb-i âşıkâneye yemîn ederim ki müddet-i ömrümde böyle sevdâlı bir zamâna tesâdüf ettiğim yoktur (C. I, 51), Onunla da iftihâr ettiğim yoktur (C. I, 133).*

Gibi ile kurulan edat gruplarının *-r...* *-mAz*, *-Inca* anlamıyla kullanılması da dikkati çekici bir başka anlam özelliğidir: *Dinlemeyeceğimizi, yani o şiddetine göğüs germeyeceğimizi anladığı gibi yüzü barışıyor, havayı açıyor (C. II, 484), Mektuplara başladığım gibi istifrağ başladı (C. III, 6), Kendi İstanbul'dan avdet ettiği gibi benim de dönmecliğim lâzım gelir (C. I, 118).*

Bugün *-Dik* ekli sıfat-fiillerle kurulan isim tamlamalarının Namik Kemal'in ve dönemin diğer yazarlarının eserlerinde sıfat-fiil grubu kuruluşunda olması, kaydedilmesi gereken bir özelliktir: *Yani kabâhat kendisinde olduğunu kendisi de i'tirâf eder (C. II, 32), Fakat posta kapanmak üzere olduğunu haber verdiklerinden bu hafta muhâberemizi şu iki satıra hasretmek mecbûriyetinde bulundum (C. II, 89), Hâlbuki ben mektûbunda yazı okumak ülfet-i nazar ile hâsıl olduğunu... söylemişim*

(C. II, 235), *Rif'at'in ayağı biraz hiffet kesbettiğine memnûn oldum* (C. III, 408), *Bizim işler yoluna girdiğine dâir bir tebşir-nâme göndermişler idi* (C. I, 303).

Mektuplardaki *-Dik* ekli bazı kullanımların bugünkü Türkiye Türkçesinde *-İş'*lı şekilleri tercih edilmektedir: *Kulunuzun ziyâde masraf ettiğime sebep nedir?* (C. I, 274), *Sakın geçen hafta sana mektup yazmadığıma gücenme* (C. I, 475), *Şimdiye kadar mektup veyâhut selâm gönderemediğim, kâğıtlarımın açıldığından ve benim harem lâkırdısını kimseye duyurmamak istediğimden idi* (C. I, 466), *Eserin için uzun söz söylemediğimin sebebi...* (C. II, 295).

Şu cümlelerdeki tekrar grupları da söz diziminin bugüne göre değişik yapıları olarak değerlendirilebilir:

Almanca, Vizental Efendi öyle elli dört derste falanda öğretemez (C. II, 246), *Çâresiz tiyatroya, falanlara çıkılıyor* (C. I, 123), *Ara sıra deliğinden deşiginden adamlar çıkıyor* (C. I, 238), *Daha içimizde birçok kâtiller, falanlar da var* (C. I, 240).

Namık Kemal'in cümlelerinde kelime gruplarından başka döneminin özelliklerini yansıtan fiil-tamlayıcı ve özne-yüklem ilişkilerini de görmek mümkündür. Mesela mektuplarda bugünkü Türkiye Türkçesinden farklı olarak *taklîd etmek, rekâbet etmek* fiilleri *-A* ekli; *mahcûp olmak* fiili *-DAN* ekli; *avdet etmek, karar vermek* fiili *-DA* ekli tamlayıcı ile kullanılmaktadır: *Çalışsam çalışsam ona taklîd etmeğe çalışırım* (C. III, 230), *Oğlu babasına taklîd etti* (C. III, 304), *Böyle giderse enişteye rekâbet edeceğim* (C. I, 203), *Ben zâten ondan mahcûp olduğum için cevap yazamamıştım* (C. III, 380), *Şu habîsi bul da mektûbumu ver; Mustafa ve Hâlim Beylerden mahcûp oluyorum* (C. II, 275), *Bilmem oralarda da soğuk avdet etti mi?* (C. I, 471), *Tertip ettiğimiz delâil yerine saç koyvermek, fes giymek meşrû olmadığında karar verdi* (C. II, 280).

Bugün ölçünlü dilde öznesi topluluk ismi olan cümlelerde yüklem çokluk eki almaz; ancak tarihî lehçelerde, dolayısıyla Namık Kemal'in dilinde bu tür cümlelerde yüklem çokluk eki alabilmektedir: *Bizim ahâli yine kendine giderler* (C. III, 185), *Bendeniz ümit hâlinde, siz ye's içinde bulunduğunuzu mu göstermek istersiniz?* (C. II, 263), *... mahbese beş altı ahhâp geldiler* (C. I, 317).

Namık Kemal'in mektup dilinde cümleler, yine konuya ve muhataba göre uzar, kısalır. Namık Kemal, genellikle kızına yazdığı mektuplarda kısa cümleler kullanmıştır ki bunlar hasbihal cümleleridir: *Sen bana niçin mektup yazmıyorsun? Dargın mısın? Vallâhi merak ediyorum. Hasta mısın? Allah aşkına yaz! Bak ben sana yazıyorum. Hâlâ keyifsizim; fakat keyifsizliğim merâk edecek bir şey değil! Buranın havası pek rutûbetli; sinirlerime dokunuyor, başıma hafif bir sersemlik geliyor, istediğim gibi yazamıyorum. Birkaç günden beri hava da açılmış idi. Ben de yazı ile eğlenmeğe başladım. İki gündür yine yağmurdan, doludan baş alamıyoruz; yine bizim baş sersemliği nüksetti. Her ne ise... Burada yağmurlar Nisan'a kadar sürermiş. Zararı yok, Nisan da yaklaştı* (C. I, 475).

Resmî mektupları içinde kelime sayısı yüzü geçen cümleler de bulunur (C. III, 450). Böyle cümlelerde genellikle zarf-fiiller ve çekim edatları yardımıyla cümle uzatılabilmektedir.

Sonuç: Namık Kemal'in mektupları, şekil bakımından türünün özelliklerini taşır. Mektupların dili, söz varlığı ve cümlelerin uzunluğu-kısalığı bakımından, muhatabına ve konuya bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Söz diziminde görülen bugünkü Türkiye Türkçesine göre farklılıklar ise yazara ve türe değil

döneme ait olan ve dönemin diğer mensur eserlerinde de bulunan özelliklerdir. Namık Kemal'in mektupları, bütünüyle yazarın, türün ve dönemin dili hakkında bilgiler verebilecek, Türkçenin tarihine ışık tutabilecek önemli belgelerdir.

Kaynaklar

- AKÜN, Ömer Faruk (1972), Nâmık Kemal'in Mektupları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, <http://tdk.org.tr>
- Büyük Türkçe Sözlük, <http://tdk.org.tr>
- DERDİYOK, İ. Çetin (1997), Eski Edebiyatımızdan Günümüze Mektuplarda Biçim, Türk Kültürü, S. 415, Kasım 1997, s. 665-671.
- HÜSEYİN CAHİT (2000), *Türkçe Sarf ve Nahiv*, Haz. Leylâ Karahan-Dilek Ergöneç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARA, Funda (2001), Namık Kemal'in Mektuplarında Sözdizimi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Erzurum.
- KARAHAN, Leylâ (2009), Ahmet İhsan'ın Seyahatnamesinden Yazarın ve Dönemin Diline Dair Notlar, Gazi Türkiyat, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi, Necmettin Hacıeminoğlu Özel Sayısı, Güz 2009, S. 5, s. 171-186.
- ŞEMSETTİN SAMİ (1317), *Kamus-ı Türki*, İkdâm Matbaası, Dersaadet.
- TAHIR KEN'AN (2003), *Kavâid-i Lisân-ı Türki*, Haz. Leylâ Karahan-Ülkü Gürsoy, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TANSEL, Fevziye Abdullah (1967, 1969, 1973, 1986), Namık Kemal'in Hususi Mektupları, Türk Tarih Kurumu Yayınları (I. Cilt 1967, II. Cilt 1969, III. Cilt 1973, IV. Cilt 1986).
- TÖR, Nühket (1998), Namık Kemal'in Mektuplarında Halk Dili ve Halk Kültürü Unsurları, Namık Kemal Sempozyumu Bildirileri, Gazimağusa, 27-28 Nisan 1998, Doğu Akdeniz Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi Yayınları: 1, Gazimağusa 1998, s. 159-170.
- Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü, <http://tdk.org.tr>
- WOODHEAD, Christine (2010), Yazışma Çevreleri: Onyedinci Yüzyıl Başlarında Osmanlı Mektup Yazımı, Çev. Ali Emre Özyıldırım, Nesrin İnşâsı, Turkuaz Yayınları, İstanbul, s. 214-235 (Makalenin aslı: Circles of correspondence Ottoman letter-writing in the early seveteeth century, Journal of Turkish Literature 4, 2007, 53-68)

